

100 ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ

Οι πρόσφυγες του 1922 και η δημιουργία της νέας Ανατολικής Μακεδονίας

ΙΔΡΥΜΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

**100 ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ:
ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΤΟΥ 1922
ΚΑΙ Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ**

Πρακτικά συνεδρίου
100 χρόνια μετά:
οι πρόσφυγες του 1922
και η δημιουργία της νέας
Ανατολικής Μακεδονίας
Καβάλα - Δράμα, 11-13 Νοεμβρίου 2022

Επιστημονική επιμέλεια
– Ευάνθης Χατζηβασιλείου, καθηγήτης ΕΚΠΑ / γενικός γραμματέας, Ίδρυμα της Βουλής

Εκδοτική επιμέλεια
– Ξένια Ζώη, Τμήμα Εκδόσεων και Ερευνητικών Προγραμμάτων, Ίδρυμα της Βουλής

Σελιδοποίηση - Εκτύπωση - Βιβλιοδεσία
Γ. Αργυρόπουλος Ε.Π.Ε.

© 2024 Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων
για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία
Σέκερη 1Α, 106 71 Αθήνα • τηλ.: 210 3673376-7
e-mail: foundation@parliament.gr • foundation.parliament.gr

ISBN 978-618-5154-99-8

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

**100 ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ:
ΟΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΤΟΥ 1922
ΚΑΙ Η ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ
ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ**

ΙΔΡΥΜΑ ΤΗΣ ΒΟΥΛΗΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΙΝΟΒΟΥΛΕΥΤΙΣΜΟ ΚΑΙ ΤΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Περιεχόμενα

Θεόδωρος Μουριάδης, Πρόλογος	xi
Χριστόδουλος Μαρσάκος, Πρόλογος	xiii
Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Εισαγωγή	xv

ΜΕΡΟΣ Ι

Το πλαίσιο 1

Μανόλης Κούμας <i>Ανταλλαγές και μετακινήσεις πληθυσμών, 1912-1924: μια συγκριτική προσέγγιση</i>	3
Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης <i>Πρόσφυγες εν ροή: όψεις της ανταλλαγής των ελληνοτουρκικών πληθυσμών με βάση τη Σύμβαση της Λωζάννης</i>	17
Στράτος Ν. Δορδανάς <i>Η δημόσια συζήτηση για τη Σύμβαση «Περί ανταλλαγής τῶν ἑλληνικῶν καὶ τουρκικῶν πληθυσμῶν» του 1923</i>	21
Ισμήνη Κριάρη <i>Η αποκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία και τη Θράκη</i>	37
Ευάνθης Χατζηβασιλείου <i>Η Ανατολική Μακεδονία και η άφιξη των προσφύγων: προς μια συνολική αποτίμηση</i>	47

ΜΕΡΟΣ ΙΙ

Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ανατολική Μακεδονία: κοινωνία, οικονομία, υποδομές 65

Σαπφώ Αγγελούδη-Ζαρκάδα <i>Η στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων στην Καβάλα: ένα δύσκολο εγχείρημα μεγάλης διάρκειας</i>	67
--	----

Κυριάκος Λυκουρίνος	
<i>Πτυχές της αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων στον νομό Καβάλας, 1924-1930: οι δράσεις του Γραφείου Εποικισμού</i>	101
Δήμητρα Πατρωνίδου	
<i>Το οικιστικό πρόγραμμα για τους πρόσφυγες στην πόλη της Δράμας: μια πρώτη προσέγγιση της πολιτικής της Εθνικής Τράπεζας μέσα από το αρχείο της Κτηματικής Υπηρεσίας Δράμας</i>	143
Γεωργία Μπακάλη	
<i>Οι νέες αγροτικές κοινότητες του νομού Δράμας: αντιφάσεις και ανισότητες της προσφυγικής αποκατάστασης (1923-1930)</i>	165
Γιάννης Γκλαβίνας	
<i>Διεκδικώντας την ίδια γη: διενέξεις προσφύγων και γηγενών για την κυριότητα ανταλλάξιμων και απαλλοτριωθέντων αγροτικών εκτάσεων στην περιοχή της Δράμας την περίοδο του Μεσοπολέμου</i>	185
Στυλιανός Ιωαννίδης	
<i>Το γαιοκτησιακό ζήτημα στη Μακεδονία, 1923-1940: η περίπτωση του νομού Δράμας</i>	201
Δημήτρης Ι. Σφακιανάκης	
<i>Απορφανισμένες προσφυγικές οικογένειες στη Δράμα του Μεσοπολέμου: οι απόκληρες της προσφυγικής αποκατάστασης</i>	213
Σαπφώ Αγγελούδη-Ζαρκάδα	
<i>Στη ρότα του λιμανιού της Καβάλας</i>	227
Λίλα Θεοδωρίδου-Σωτηρίου	
<i>Τα μεγάλα εξυγιαντικά έργα Σερρών - Δράμας ως τεχνικό επίτευγμα: επιχειρησιακή οργάνωση και μηχανικοί</i>	247
ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ	
Η πολιτική εκπροσώπηση στη νέα εποχή	
	267
Γεωργία Βλαχοδήμου	
<i>Εθνικές εκλογές στη Δράμα και την περιοχή της, 1923-1936</i>	269
Νίκος Καραγιαννακίδης	
<i>Ανθρωπογεωγραφία της πολιτικής εκπροσώπησης στην πόλη και την περιοχή της Καβάλας, 1923-1936: τομές και συνέχειες</i>	301

Κώστας Ελευθερίου	
<i>Η «κόκκινη δημαρχία» του Μήτσου Παρτσαλίδη στην Καβάλα: οι απαρχές του δημοτικού κομμουνισμού στον Μεσοπόλεμο</i>	317
Νικόλαος Θ. Γεωργιάδης	
<i>Ο εκ Πόντου βενιζελικός βουλευτής Δράμας Λάζαρος Θεοδωρίδης (1885-1950): η ζωή και η πολιτική δράση του</i>	341
Τάσος Χατζηναστασίου	
<i>Πρόσφυγες από τον δυτικό Πόντο στην Καβάλα και τη Δράμα: από τον βενιζελισμό του 1920 και του 1930 στη φιλοβασιλική παράταξη της δεκαετίας του 1940</i>	359
ΜΕΡΟΣ IV	
Πολιτισμός - προσλήψεις	
	371
Μιχάλης Λυχούνας	
<i>Με τον πολιτισμό στο σεντούκι και στην καρδιά: προβλήματα διαχείρισης του υλικού πολιτισμού των προσφύγων έναν αιώνα μετά</i>	373
Ahmet Çullu	
<i>Ibrahim Pashazade Hüseyin Hüsnü (Huseyin Kavalali): his life in Kavala until 1912 and his revisit to Kavala as the head of the Turkish Population Exchange Commission of Kavala</i>	387
Ευριπίδης Γαραντούδης	
<i>Η άφιξη και η κοινωνική ένταξη των προσφύγων ως θεματική ύλη στη λογοτεχνική παράδοση της Καβάλας</i>	401
Ευαγγελία Μπαλτά	
<i>Οι τουρκόφωνοι Ρωμιοί της Ανταλλαγής γράφουν ποίηση</i>	417
Άγγελος Παληκίδης	
<i>Η ανταλλαγή πληθυσμών στην ιστοριογραφία και τη μνήμη στην Ελλάδα και την Τουρκία</i>	439

ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΦΩΝΟΙ ΡΩΜΙΟΙ ΤΗΣ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗΣ ΓΡΑΦΟΥΝ ΠΟΙΗΣΗ

Η Νταϊάνα Χάας (Diana Haas), ελληνίστρια της Αμερικής, σε μελέτη της το 1992 για την ποίηση της Μικρασιατικής Καταστροφής έγραφε, με κριτήριο την ανθολογία *Θρήνοι και παινέματα για τις χαμένες πατρίδες* που είχε κυκλοφορήσει το 1988, ότι η παραγωγή αυτή δεν προχωρούσε πέρα από συναίσθηματισμό και ρητορεία.¹ Όντως στην εν λόγω ανθολογία, η οποία, κατά τη δήλωση των εκδοτών της, περιλάμβανε το «σύνολο» των ποιημάτων για τη Μικρασιατική Καταστροφή, κυριαρχούσε η νοσταλγία και η εθνική ρητορεία και ως εκ τούτου η ποίηση της Μικρασιατικής Καταστροφής στη συλλογική συνείδηση χρεωνόταν μόνο με θρήνους και νοσταλγία.² Η Χάας σημείωνε επίσης ότι ήταν καιρός πλέον να υπάρξει μια νηφάλια εκτίμηση της ποιητικής παραγωγής για τη Μικρασιατική Καταστροφή. Πρότεινε ότι θα έπρεπε η εκ νέου εξέταση της ποίησης αυτής να λάβει υπόψη το πώς οι δημιουργοί των έργων

* ομότιμη Διευθύντρια Ερευνών, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών

1. «Much of this poetic production, in qualitative terms, does not go beyond sentimentality and rhetoric. Anthologies entitled *Θρήνοι και Παινέματα* not only reflect these two characteristic features but also demonstrate to what degree the poetry of the Asia Minor Disaster is still associated, in the collective consciousness, with its most exaggerated –I would dare to say its most romantic– manifestations», βλ. Diana Haas, «The Poetic Response to the Asia Minor Disaster», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 9 (1992), 199-222. Ο ένατος τόμος του περιοδικού ήταν αφιερωμένος στην επέτειο των ενενήντα χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή.

2. Καίτη Μαγγανάρη και Απόστολος Μαγγανάρης, *Θρήνοι και παινέματα για τις χαμένες πατρίδες* (Αθήνα 1988).

συνέλαβαν και βίωσαν τις ιστορικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες που συνόδευσαν τα γεγονότα της Καταστροφής.

Τα κριτήρια που έθετε η Χάας κάλυπταν απόλυτα την ποίηση που έγραφαν οι τουρκόφωνοι Ανατολίτες πρόσφυγες που έφθασαν στην Ελλάδα με την ανταλλαγή των πληθυσμών. Πρόκειται για μια ποίηση η οποία μέχρι πολύ πρόσφατα παρέμενε άγνωστη στην ελληνική και ξένη βιβλιογραφία. Οι στίχοι αυτοί γραμμένοι με ελληνικά γράμματα στην τουρκική γλώσσα των ανταλλαξίμων δεν ήταν μόνο «θρήνος» και «έπαινος» για την πατρίδα που άφησαν πίσω τους. Ήταν φωνές αμφιβολίας, αμφισβήτησης και κριτικής, που αντανάκλουν μια βαθιά ιστορική, πολιτική και κοινωνική συνείδηση. Οι δημιουργοί τους, επώνυμοι και ανώνυμοι οι περισσότεροι, βίωσαν τα γεγονότα και τις συνέπειες της Μικρασιατικής Καταστροφής, την αναγκαστική προσφυγιά.

Στις σελίδες που ακολουθούν, επιχειρείται η σύντομη παρουσίαση της ποιητικής αυτής παραγωγής των επών, «destan», όπως λέγονται στα τουρκικά. Κυκλοφόρησαν σε ολιγοσέλιδα φυλλάδια, μικρού σχήματος, από ανταλλαξιμους που εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία. Παράλληλα, γίνεται αναφορά και στα ποιήματα που δημοσιεύτηκαν στην караμανλίδικη εφημερίδα *Μουχατζήρ Σεδαση / Προσφυγική Φωνή* το 1924-1925, στην Αθήνα.³ Πρόκειται επίσης για

3. Πληροφορίες για την εφημερίδα *Μουχατζήρ Σεδαση / Προσφυγική Φωνή*, βλ. Ελισάβετ Κοντογιώργη, «Προσφυγική Φωνή», στο Λουκία Δρούλια και Γιούλα Κουτσοπάναγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, τ. 3 (Αθήνα 2008), 559-560· Evangelia Balta, «Catalogue of the Karamanlidika Press», στο Evangelia Balta, *Beyond the Language Frontier: Studies on the Karamanlis and the Karamanlidika Printing* (Istanbul 2010), 127-128· Evangelia Balta και Aytek Soner Alpan (επιμ.), *Μουχατζήρναμέ / Muhacirname: Karamanlı Muhacirler için Şiirin Sedası / Poetry's Voice for the Karamanlidhes Refugees*, μτφρ. στα αγγλικά Aytek Soner Alpan και David Selim Sayers, πρόλογος και σημειώσεις Evangelia Balta, εικονογράφηση Semih Poroy (Istanbul 2016), 135 και 151· Meryem Orakçi, «Karamanlıca Muhacir Sedası Gazetesine Göre Yunanistan'da Mübadelenin İlk Yılları ve Türkçe Konuşan Ortodoksların Yaşadığı Sorunları» [Σύμφωνα με την εφημερίδα *Karamanlıca Muhacir Sedası*, τα πρώτα χρόνια της ανταλλαγής πληθυσμών στην Ελλάδα και τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι τουρκόφωνοι ορθόδοξοι], *Ankara Üniversitesinde Türkçe İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi*, 65 (2019), 263-299. Η Orakçi σχολιάζει πολλά άρθρα της εφημερίδας *Μουχατζήρ Σεδαση / Προσφυγική Φωνή* στη διδακτορική διατριβή της, βλ. Meryem Orakçi, *Karamanlıca Kaynakların Işığında Türkçe Konuşan Ortodokslar ve Türk-Yunan İlişkileri* [Τουρκόφωνοι ορθόδοξοι και τουρκοελληνικές σχέσεις υπό το πρίσμα των караμανλικών πηγών] (Istanbul 2020).

στίχους γραμμένους από τουρκόφωνους Ανατολίτες που έφθασαν στην Ελλάδα με την ανταλλαγή των πληθυσμών.

*

Το πρώτο έπος φέρει ελληνικό τίτλο: «Περὶ τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάννης». Το συνέθεσε ο παπα-Νεόφυτος Οικονόμος, ιερέας στον ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στη Μουταλάσκη (Talas) της Καισάρειας.⁴ Αποτελείται από 204 στίχους (51 τετράστιχα) και περιλαμβάνεται στην ποιητική συλλογή του *Ἐθνικὴ Συμφορὰ, ἤτοι Θρηνοὶ Ποντίων, Σμυρναίων καὶ ἐν γένει πάντων τῶν ἀνταλλαξιμῶν προσφύγων* (Θεσσαλονίκη 1924).⁵ Το έπος συνιστά μια άκρως ιστορική αναφορά στα γεγονότα που συνόδευσαν τον ξεριζωμό του ελληνισμού από τα πάτρια χώματα της Ανατολής. Εκθέτει τις δραματικές συνθήκες της εγκατάστασης των χιλιάδων Μικρασιατών προσφύγων στην Ελλάδα παρεμβάλ-

4. Ο παπα-Νεόφυτος είναι ο συγγραφέας και τριών άλλων караμανλίδικων βιβλίων: *Ρουχανὶ παγτζὲ δεμεδὶ Καϊσερι Ταλάς Ναχιγεσί Ἀρχάγγελος Ἐκκλησίαση Ἱερέα-σλαρηνδὰν Παπὰ Νεόφυτος ...* [Πνευματικὴ δέσμη] (Κωνσταντινούπολη 1898). Για την περιγραφή του βιβλίου, βλ. Sénérien Salaville και Eugène Dalleggio, *Karamanlidika: bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs*, τ. III: 1866-1900 (Athènes 1974), 287-292. *Ὁρθοδοξίανην πεδερί μερχοῦμ Πατρικ Ζινδζή Ἰωακειμὲ μετχιὲ πειδδερὶ* (Κωνσταντινούπολη 1912). Είναι ποίημα που συνέθεσε για τον θάνατο του πατριάρχη Ἰωακείμ Γ'. Για την περιγραφή του, βλ. Evangelia Balta, *Karamanlidika XXe siècle: Bibliographie analytique* (Athènes 1987), 107. Μετά την ανταλλαγή, εκτός από τη συλλογή ποιημάτων *Ἐθνικὴ συμφορὰ*, εξέδωσε επίσης στα караμανλίδικα και ένα άλλο μικρό φυλλάδιο (12 σελίδες) με τον τίτλο *1919 Μαῖς 16 ταριχινδὲ παπὰ Νεόφυτος ἐφένδινιν σακιλὲρ ταραφηνδὰν ταγὰ τζηκαρημασι βὲ 23 ταριχδὲ ἀζατή* (χ.τ. χ.χρ.), όπου περιλαμβάνονται δύο στιχουργήματα: ένα σχετικά με τις ημέρες της αιχμαλωσίας του από τους τσέτες Λαζούς στα βουνά της Πάφρας και δεύτερον έναν θρήνο για τον φόνο του γαμπρού του Βενιαμίν Ρακόπουλου από το Αλατζάμ της Πάφρας. Για την αναλυτικὴ περιγραφή του βιβλίου, βλ. Balta, *Karamanlidika, XXe siècle*, 161. Οι μόνες άλλες πληροφορίες που διαθέτουμε για τη ζωή του παπα-Νεόφυτου προέρχονται από τον ίδιο. Στο ποίημα «Περὶ τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάνης» μαθαίνουμε ότι στον Πειραιά, βρήκε τον γιο του Συμεών με τον οποίο είχε χαθεί φεύγοντας από την Μικρά Ασία. Μαζί πήραν τον δρόμο για τη Δράμα, όπου και εγκαταστάθηκαν ακολουθούμενοι και από άλλους συμπατριώτες τους.

5. Για την αναλυτικὴ περιγραφή του βιβλίου, βλ. Balta, *Karamanlidika, XXe siècle*, 155-156.

λοντας και ορισμένες αναφορές από την ιστορία της προσφυγιάς του ποιητή.⁶

Ο παπα-Νεόφυτος αρχίζει το ποίημά του στιγματίζοντας την ανταλλαγή των πληθυσμών, η οποία καταπατώντας κάθε αρχή ηθικής και ανθρωπισμού αιτούσε την άμεση εφαρμογή των όρων της γεμίζοντας απελπισία τους ανταλλάξιμους που βρέθηκαν με ταχύτερες διαδικασίες ανέστιοι. Δεν είναι τυχαία η χρήση της λέξης *τράμπα*, λέξη που χαρακτηρίζει εμπορικές συναλλαγές σε είδος.⁷ Οι στίχοι συμπυκνώνουν την απόλυτη βιβλική διάσταση της ανταλλαγής, μιας τραγωδίας σε εθνικό και ατομικό επίπεδο. Τα έντονα συναισθήματα που βιώνουν οι πρόσφυγες για το άδικο που τους βρήκε γίνεται κατάρα και ανάθεμα για τους πρωταίτιους αυτής της απόφασης («ανταλλαγή γιαπανλαρά κάχρ εττίκ»).

6. Στην караμανλίδικη γραμματεία το έπος πρωτοπαρουσιάστηκε από τον Ιορδάνη Παμπούκη, «Παπα-Νεόφυτος, τουρκόφωνος Έλληνας από την Καισάρεια, θρηνώδης των παθημάτων του Πόντου», *Ποντιακή Στοά*, 1 (1971), 267-285. Το κείμενο του έπους μεταγραμμένο σε λατινικό αλφάβητο και συνοδευόμενο από μια μικρή εισαγωγή δημοσιεύτηκε το 2006 από τον Foti Benlisoy, «Kayserili Papaz Neofitos'un Mübadele Şiiri: Türkiyadan kaldırdılar bizleri/kan ağlayor hepimiz gözleri» [Το ποίημα “Ανταλλαγή” του ιερέα Νεόφυτου από την Καισάρεια: *Μας πήραν από την Τουρκία / και τα μάτια μας κλαίνε αίμα*], *Toplumsal Tarih*, 150 (Ιούνιος 2006), 48-51. Επίσης με τα πρώτα τρία τετράστιχα του ποιήματος ανοίγουν το βιβλίο τους οι αδελφοί Benlisoy, ένα εξαιρετικό πόνημα σχετικό με την ιστορία του ζητήματος της καταγωγής των τουρκόφωνων Ορθοδόξων και τη διαχείρισή του από τον παπα-Εφτίμ με τη δημιουργία και του τουρκικού Ορθόδοξου Πατριαρχείου λίγο πριν από την ανταλλαγή, βλ. Foti Benlisoy και Stefo Benlisoy, *Türk Milliyetçiliğinde Katedilmemiş Bir Yol, Hıristiyan Türkler ve Papa Eftim* [Μια απόπειρα του τουρκικού εθνικισμού που δεν τελεσφόρησε] (İstanbul 2016). Βλ. επίσης, Evangelia Balta και Gregory A. Key, «“Περί της Συνθήκης της Λωζάνης / On the Treaty of Lausanne”: the Poetic Narrative by Papa-Neophytos Economos on the Population Exchange», στο Ozan Kolbaş και Orçun Üçer (επιμ.), *Âb-ı Hayâr'ı Aramak. Gönül Tekin'e Armağan* [τιμητικός τόμος στην *Gönül Tekin*] (İstanbul 2018), 149-179, όπου το έπος μεταφράζεται στα αγγλικά. Στο Παράρτημα της παρούσας μελέτης παρουσιάζονται ενδεικτικά ορισμένα τετράστιχα στα караμανλίδικα συνοδευόμενα από ελληνική μετάφραση.

7. Η Σύμβαση της Λωζάννης χρησιμοποίησε τη θρησκεία και την εθνικότητα για την αποδόμηση των ταυτοτήτων των προσφύγων κατά τη μεταφορά τους, και στη συνέχεια, κατά την επανεγκατάσταση, ανακατασκεύασε αυτές τις ταυτότητες. Οι ανορθόδοξες αυτές διαδικασίες δηλώνονται ως εξής στο άρθρο 7 της Συνθήκης της

<p>Ίσμὲτ πασὰ Βενιζέλος κελδιλέρ, τράμπα γιαπμαγιά καρὰρ βερδιλέρ, ἄτζαπ πουνού πῖρ φερτεμί σόρτουλαρ δουνιά κουρουλαλή κιοριουλεμῖσδιρ.</p>	<p>Ισμὲτ Πασάς και Βενιζέλος ἐκάθισαν και σκέφτηκαν πὼς τράμπα θα μας κάνουν. Ἄραγες, ποιους να ρώτησαν; Ποιοι τόλμησαν ποτέ τ' ὅμοια να κάνουν.</p>
<p>Κιλίσαγιη μεκτεπελερί τέρκ ἔττικ, ἔσσαγιαλλαρή παραλαρή σάρφ ἔττικ ἀνταλλαγή γιαπανλαρά κὰχρ ἔττικ χῆρ πιρμιζ πῖρ ταραφὰ ἀτιλτήκ.⁸</p>	<p>Μείνανε πίσω σχολειὰ και ἐκκλησιές, χάθηκαν σπίτια, πὰν' κι οἱ παράδες. Κατάρα σ' ὅσους κἀναν' τς ανταλλαγές Ἄπονοι, ριμάζανε ὅλων μας τις ζωές.</p>

Μια ἐνότητα στίχων αναφέρεται στην ἰδρυση του τουρκορθόδοξου Πατριαρχείου ἀπὸ τον παπα-Εφτίμ κατὰ το κρίσιμο διάστημα που μεσολάβησε ἀπὸ τη λήξη του ελληνοτουρκικοῦ Πολέμου και κατὰ τη διάρκεια των εἰρηνευτικῶν διαπραγματεύσεων. Οἱ στίχοι αυτοὶ συνιστοῦν μια ἐξαιρετικὴ μαρτυρία για τα γεγονότα σχετικὰ με την ἀπόπειρα ἀπόσχισης ἀπὸ το Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως των τουρκόφωνων Ορθοδόξων της τέως Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας, προκειμένου να υπαχθὸν στην τουρκορθόδοξη ἐκκλησία. Κατὰ τους ἰσχυρισμούς του παπα-Εφτίμ, ἡ ἰδρυση ἐνὸς τουρκορθόδοξου Πατριαρχείου θα ἀπέτρεπε την Ἐξοδο που ἐπέβαλαν οἱ ὅροι της Σύμβασης της Λωζάννης.

Ἡ ἐνταση της ελληνοτουρκικῆς σύρραξης και ἡ στάση του Πατριαρχείου εἶχαν δυσμενεῖς επιπτώσεις στις χριστιανικὲς κοινότητες της Καππαδοκίας. Ἐκδιώχθηκαν καταρχὴν οἱ μητροπολίτες ἀπὸ τις περιφέρειες του εσωτερικοῦ της Μικρᾶς Ἀσίας και του Πόντου, ὅσοι δεν εἶχαν προλάβει να καταφύγουν στην Πόλη, και ἀκολούθησαν διώξεις και θανατώσεις λαϊκῶν, ὅπως οἱ επτακόσιοι Πόντιοι πρόκριτοι.⁹ Μεταξὺ των μητροπολιτῶν που συνελήφθησαν και

Λωζάννης: «Οἱ μετανάσται θέλουσιν ἀποβάλει τὴν ἰθαγένειαν τῆς ἐγκαταλειπομένης παρ' αὐτῶν χώρας και ἀποκτήσει τὴν τῆς χώρας πρὸς ἣν κατευθύνονται, ἅμα τῇ ἀφίξει των εἰς τὸ ἔδαφος ταύτης. Οἱ μετανάσται, οἱ ἐγκαταλείψαντες ἤδη τὴν μὲν ἢ τὴν ἑτέραν τῶν δύο χωρῶν και μὴ ἀποκτήσαντες εἰσέτι τὴν νέαν αὐτῶν ὑπηκοότητα, θέλουσιν ἀποκτήσει τὴν ὑπηκοότητα ταύτην κατὰ τὴν χρονολογίαν τῆς ὑπογραφῆς τῆς παρούσης Συμβάσεως».

8. Πρόκειται για το 1ο και το 3ο τετράστιχο του ποιήματος, βλ. Balta και Key, «Περὶ της Συνθήκης της Λωζάνης / On the Treaty of Lausanne», 160, 168.

9. Αντώνιος Ι. Γαβριηλίδης, *Σελίδες ἐκ τῆς μαύρης ἐθνικῆς συμφορᾶς τοῦ Πόντου* (Ἀθήνα 1924).

εξορίστηκαν ήταν ο Ικονίου Προκόπιος Λαζαρίδης (1856-1923),¹⁰ ο Πατάρων Μελέτιος Χρηστίδης (1880-1967) και ο Σεβαστείας Γερβάσιος Σουρμελίδης. Η έλλειψη θρησκευτικής ηγεσίας στην Ανατολία έδωσε την ευκαιρία στον Παπα-Εφτίμ με τις φιλοκεμαλικές του διασυνδέσεις να προχωρήσει στη δημιουργία ανεξάρτητης Τουρκορθόδοξης Εκκλησίας τον Μάιο του 1921.¹¹

Η ιδεολογική βάση που επιστρατεύτηκε για την υποστήριξη αυτής της πολιτικής ενέργειας ήταν το ζήτημα της καταγωγής των τουρκόφωνων χριστιανών που χαρακτηρίζονταν πλέον «Χριστιανοί Τούρκοι» (*Hiristiyan Türkler*). Τουρκικά δημοσιεύματα συνέδεαν την απόσχιση των Ορθόδοξων χριστιανών της Ανατολής από το Οικουμενικό Πατριαρχείο με το προηγούμενο του Βουλγαρικού Σχίσματος, το οποίο είχε στοιχειοθετηθεί σε κατηγορίες για την πατριαρχική πολιτική του εξελληνισμού των Βουλγάρων. Η εκλογή στον Οικουμενικό Θρόνο του βενιζελικού Μελέτιου Μεταξάκη (1871-1935), ο οποίος επιπλέον δεν ήταν Οθωμανός υπήκοος, διευκόλυνε την προώθηση αυτών των αποσχιστικών σχεδίων. Η νομιμοποίηση όμως ενός Πατριαρχείου της Ανατο-

10. Βασίλειος Ραφτόπουλος, *Προκόπιος Λαζαρίδης (1859-1923), Μητροπολίτης Ικονίου* (Αθήνα 1969) (χειρόγραφο του Αρχείου του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών).

11. Η βιβλιογραφία για το θέμα είναι εκτενής. Περιοριζόμαστε σε μια επιλογή: Cami Baykurt, *Osmanlı Ülkesinde Hiristiyan Türkler ve Bizans İmparatorluğu'na dahil olan Turani Akvam* [Χριστιανοί Τούρκοι στην οθωμανική επικράτεια και τα τουρανικά φύλα της βυζαντινής αυτοκρατορίας] (İstanbul 1338/1922)· Teoman Ergene, *İstiklâl Harbinde Türk Ortodoksları* [Οι Τουρκορθόδοξοι στον πόλεμο της Ανεξαρτησίας] (İstanbul 1951)· Gotthard Jaeschke, «Die Türkisch-Orthodoxe Kirche», *Der Islam*, 39 (1964), 95-129· Mehmet Eröz, *Hiristiyanlaşan Türkler* [Οι εκχριστιανισμένοι Τούρκοι] (Ankara 1983)· Αλέξης Αλεξανδρής, «Η απόπειρα δημιουργίας Τουρκορθόδοξης Εκκλησίας στην Καππαδοκία, 1921-1923», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 4 (1983), 159-210· Χρυσόστομος Καλαϊτζής, *Ο διαβόητος παπα-Ευθύμ και τα κατ'αυτόν: ένας εφιάλτης της Ρωμιουσύνης* (Πόλη 2013)· Ayça Baydar, «The Karamanlis between Greek and Turkish Nationalism (1920-1923): *Anadolu'da Ortodoksluk Sadası and Nea Anatoli*», στο Evangelia Balta και Mehmet Ölmez (επιμ.), *Cultural Encounters in the Turkish-speaking Communities of the Late Ottoman Empire* (Istanbul 2014), 335-357· Foti Benlisoy και Stefo Benlisoy, *Türk Milliyetçiliğinde Katedilmemiş Bir Yol*. Επίσης, βλ. Muhammed Ceyhan, «Papa-Eftim'in Türk Ortodoks Kilisesini Ayakta Tutmak Amacıyla Hükümete Sunduğu İki Mektup», στο Evangelia Balta (επιμ.), *Following the Traces of Turkish-speaking Christians of Anatolia*, τ. II (Cambridge MA 2021), 503-523.

λής (Anadolu'da Rum Patrikligi) απαιτούσε να προβληθεί ως αίτημα λαϊκής βάσης, και επιπλέον ήταν απαραίτητη και η συνεργασία των επισκόπων. Έτσι ο παπα-Εφτίμ υποχρεώθηκε ως γενικός επίτροπος των εν Ανατολή Ορθοδόξων να συγκαλέσει μια προσωρινή επιτροπή στην Καισάρεια με πρόεδρο τον μητροπολίτη Πατάρων Μελέτιο Χρηστίδη, που βρισκόταν εξόριστος στην Καισάρεια. Κλήθηκαν υποχρεωτικά και οι μητροπολίτες Ικονίου Προκόπιος και Σεβαστείας Γερβάσιος, οι οποίοι με καθυστερήσεις και κωλυσιεργίες παντός τύπου προσπαθούσαν να ανατρέψουν το σχέδιο που υπονόμει την ανώτερη θρησκευτική αρχή των χριστιανών. Φτάνοντας στις 22 Ιουνίου του 1922 στη μονή του Ιωάννη Προδρόμου στο Ζιντζίντερε (Zincidere) της Καισαρείας, ζήτησαν να συνεννοηθούν απευθείας με την Άγκυρα χωρίς τη μεσολάβηση του παπα-Εφτίμ. Είκοσι ημέρες αργότερα σε συνάντησή τους με ανώτερο υπάλληλο του Υπουργείου Δικαιοσύνης, η οποία πραγματοποιήθηκε στη Μουταλάσκη, παρέλαβαν τον καταστατικό χάρτη για την ίδρυση της Τουρκορθόδοξης Εκκλησίας, τον οποίο όμως απέρριψαν καθώς προέβλεπε την προσάρτηση της νέας εκκλησίας στο Υπουργείο Δικαιοσύνης, δηλαδή την υπαγωγή της εκκλησίας σε κοσμική αρχή.¹²

Οι υπόλοιποι στίχοι του ποιήματος συνιστούν θρήνο για τη φυγή στην οποία οι ανταλλάξιμοι υποχρεώθηκαν. Παρελαύνουν ονόματα μικρασιατικών τόπων της Ανατολής με ανθηρό χριστιανικό στοιχείο που εκκενώθηκαν. Οι χριστιανοί κάτοικοί τους έπρεπε να πάρουν τον δρόμο με όποιο μέσο έβρισκαν για το λιμάνι της Μερσίνας, μεταφέροντας ό,τι μπορούσαν στα χέρια τους. Άφηναν τα πάντα πίσω. Οι στίχοι του παπα-Νεόφυτου αποτελούν ενσταντανέ εικόνες ενός ξεριζωμού που βιώνεται ως αμετάκλητη μοίρα. Η προετοιμασία της φυγής, η περισυλλογή ιερών και οσίων μιας συλλογικής ζωής, η πορεία προς τη θάλασσα, οι θάνατοι αγαπημένων από τις τλαιπωρίες και τις αρρώστιες που θα ενσκήψουν από τις ανώμαλες αυτές συνθήκες, οι εξαφανίσεις αγαπημένων, οι προσωρινοί χωρισμοί μελών της οικογένειας, συγγενών κατά τις επιβιβάσεις στα τρένα που τους μεταφέρουν στη Μερσίνα και το στοίβαγμα στα πλοία που θα τους φέρουν στον Πειραιά, η πείνα, η ανέχεια, το κρύο, η βία από το τουρκικό στοιχείο: μνήμες που αποτυπώθηκαν στις αφηγήσεις προσφύγων και

12. Βλ. Αλεξανδρής, «Η απόπειρα δημιουργίας Τουρκορθόδοξης Εκκλησίας», 180-193.

καταγράφτηκαν από τους συνεργάτες του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών.¹³

Οι στίχοι του παπα-Νεόφυτου αποτελούν αντιπροσωπευτικά δείγματα της βίωσης της τραγωδίας, τα οποία δεν τεκμηριώνουν απλώς τις συνθήκες και τα γεγονότα που έλαβαν χώρα, αλλά αποτυπώνουν και το ψυχολογικό κλίμα που θα δημιουργηθεί κατά την προσφυγική εγκατάσταση στην Ελλάδα. Πρόκειται για την άλλη, την εξίσου δύσκολη διαδικασία που επιφύλασσόταν στους ανταλλαξιμους, όταν θα φτάσουν πρόσφυγες στην Ελλάδα, με το φτωχό ελληνικό κράτος εντελώς απροετοίμαστο να δεχθεί τέτοιο όγκο προσφύγων. Περιγράφονται οι πρώτες απογοητεύσεις από τη μητέρα πατρίδα με την άφιξή τους. Η ποιητική συλλογή στην οποία εντάσσεται και το στιχούργημα «Περὶ τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάννης» είχε κυκλοφορήσει πιθανότατα το 1924, όπως δηλώνει η χρονολογία με την οποία κλείνει ο πρόλογος του παπα-Νεόφυτου.

Η κατάσταση που αντιμετωπίζουν οι πρόσφυγες δεν αφήνει περιθώρια ελπίδας στο άμεσο μέλλον για μια αλλαγή που θα βελτιώσει τις απάνθρωπες συνθήκες της καθημερινής τους διαβίωσης στον νέο τόπο. Ζουν σε σκηνές, ανέστιοι στο ύπαιθρο, με αρρώστιες που τους αποδεκατίζουν. Είναι χαρακτηριστικός ο στίχος του παπα-Νεόφυτου, ο οποίος νιώθει υποχρεωμένος από το σχήμα του να ενθαρρύνει το ποιμνιό του, δίνοντάς τους ελπίδες ότι η Ελλάς, θα τους φροντίσει σαν καλός πατέρας.

<p>Ἀδὴ τοιῦδουμ καλπδὲν πένδε ἀγλεδίμ Ραχίπ κιπί πῖρ τεσσαλί εἰλεδίμ Πονάν σιζὲ πετέρ τεγιού σοῦλετίμ βεδαλασήπ ἀγήρτ ὀλδοῦμ ἀννερδέν.¹⁴</p>	<p>Κομμάτια ἔγινε ἡ ψυχὴ μου καὶ ἔκλασα. Σαν παπάς, εἶπα δυο λόγια παρηγοριάς: «Μάνα για ὅλους μας θα εἶναι ἡ Ελλάς». Καὶ πήρα πάλι τον δρόμο τῆς ξενιτιάς.</p>
--	--

13. Επιλεκτικά κείμενα της καταγεγραμμένης μνήμης των προσφύγων από τους συνεργάτες του ΚΜΣ εκδόθηκαν σε πέντε τόμους και φέρουν τον βιβλικό τίτλο *Ἡ Ἐξοδος*: Φώτης Αποστολόπουλος (επιμ.), *Ἡ Ἐξοδος*, τ. I: *Μαρτυρίες ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες τῶν δυτικῶν παραλίων τῆς Μικρασίας*, εισαγωγή: Γεώργιος Τενεκίδης (Αθήνα 1980)· Πάννης Μουρέλος (επιμ.), *Ἡ Ἐξοδος*, τ. II: *Μαρτυρίες ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες τῆς κεντρικῆς καὶ νότιας Μικρασίας*, εισαγωγή: Πασχάλης Κιτρομηλίδης (Αθήνα 1982)· Πασχάλης Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Ἡ Ἐξοδος*, τ. III: *Μαρτυρίες ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες τοῦ μεσογειακοῦ Πόντου* (Αθήνα 2013)· Πασχάλης Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Ἡ Ἐξοδος*, τ. IV: *Μαρτυρίες ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ παράλιο Πόντο* (Αθήνα 2015)· Πασχάλης Κιτρομηλίδης (επιμ.), *Ἡ Ἐξοδος*, τ. V: *Μαρτυρίες ἀπὸ τὸν δυτικὸ Πόντο καὶ τὴν Παφλαγονία* (Αθήνα 2016).

14. Πρόκειται για το 45ο τετράστιχο του ποιήματος, βλ. Balta και Key, «Περὶ τῆς Συνθήκης τῆς Λωζάνης / On the Treaty of Lausanne», 166, 175.

Οι προσδοκίες δεν ευωδόθηκαν. Οι δύσκολες μέρες θα κρατήσουν πολλά χρόνια μέχρι να μπει η ζωή των ανταλλαξιμων στη νέα πατρίδα σε μια κανονικότητα, όποια κανονικότητα.

*

Το δεύτερο έπος, που εκτείνεται σε εβδομήντα δύο τετράστιχα, αναφέρεται στην Έξοδο και στην εγκατάσταση των Γκελβεριωτών στην Νέα Καρβάλη Καβάλας. Μια έμμετρη αφήγηση των γεγονότων που έζησαν οι ανταλλάξιμοι χριστιανοί του Γκέλβερι / Καρβάλη (σήμερα Güzelyurt) από το 1923 έως το 1935, η οποία, συνοδευόμενη και από δύο άλλες ποιητικές συνθέσεις του Καρβαλιώτη Κοσμά Τσεκμέζογλου, εκδόθηκε σε ένα μικρό βιβλιαράκι (16 σελίδων) προφανώς το 1935.¹⁵ Στο έπος, το οποίο δεν φέρει τίτλο, περιγράφονται δύο χρονικές περίοδοι της ανταλλαγής. Πρώτα, η προετοιμασία για το φευγιό από τα πατρία χώματα, όπου άφησαν πίσω μια ζωή αιώνων, μεταφέροντας τα ελάχιστα και μαζί το σκηνωμα του Αγίου Γρηγορίου της Ναζιανζού. Η περιγραφή της διαδρομής έως την Μερσίνα και από εκεί το ταξίδι έως τον Πειραιά, τη Θεσσαλονίκη με κατάληξη την Καβάλα. Η δεύτερη ενότητα αφορά την εγκατάσταση. Οκτώ χιλιόμετρα έξω από την Καβάλα, στο τσιφλίκι του Σισμάνο-

15. Κοσμάς Τσεκμέζογλου, *Τὰ τραγούδια τῆς Νέας καὶ Παλαιᾶς Καρβάλης: ἀπὸ τὸ 1923 μέχρι τὸ 1935* (χ.τ. χ.χ.). Το μοναδικό αντίτυπο μέχρι σήμερα, βρέθηκε σε φάκελο της Κοινότητας Γκέλβερι, στο Αρχείο της Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Περιγραφή των περιεχομένων του στο Evangelia Balta, *Karamanlidika: nouvelles additions et compléments*, τ. I (Athènes 1997), 168-171. Το ποίημα μεταγράφηκε σε λατινικό αλφάβητο και συνοδευόμενο από σχετικές μαρτυρίες Καρβαλιωτών από το Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών συμπεριλήφθηκε στη μελέτη, Evangelia Balta και Herkül Millas, «Bir Destan ve Sözlü Tarih: 1923 Mübadelesi'nin Tarihsel Sorunları Üzerine Düşünceler» [Ένα έπος και προφορική Ιστορία: σκέψεις για ιστορικά θέματα της ανταλλαγής των πληθυσμών], *Tarih ve Toplum*, 149 (1996) και επανεκδόθηκε στον τόμο Evangelia Balta, *Gerçi Rum İsek de, Rumca Bilmez Türkçe Söyleriz: Karamanlılar ve Karamanlıca Edebiyat Üzerine Araştırmalar* [Αν και Ρωμιοί δεν ξέρουμε ελληνικά, μιλάμε την τουρκική: έρευνα για τους Καραμανλίδες και την καραμανλίδικη φιλολογία] (İstanbul 2022), 73-102. Το ποίημα μεταφράστηκε στα αγγλικά, βλ. Will Stroebel, «The Ballad of Kosmas Tsekmezoglu», στο Evangelia Balta (επιμ.), *Karamanlidika Legacies* (İstanbul 2018), 209-228.

γλου, δίπλα στο χωριό Λεύκη, η Επιτροπή Αποκατάστασης τους εγκατέστησε προσωρινά σε σκηνές. Ο τόπος ήταν γεμάτος έλη και βάλτους. Εκεί θα παρέμεναν σε σκηνές για τρία χρόνια, με την ελονοσία και τη δυσεντερία να θερίζει ψυχές, αποδεκατίζοντας τον μισό πληθυσμό και αναγκάζοντας σε φυγή όσους είχαν δυνατότητα μετοικεσίας.

<p>Τζιρπιντή όβασή όλτου κασαπά, όλέν έχαλημιζ κελμεζ χεσαπά, φελέκ πιζήμ ήτζούν καλκμύς άτζαπά, σέν ήμτάν έτ Άλλαχίμ τζεκέν κολουνά.</p>	<p>Πολιτεία έγινε η πεδιάδα του Τζιρπιντί, μετρημό όμως δεν έχουν οι νεκροί. Θα 'ρθει ποτέ μια άσπρη μέρα και για μας; Μην απολύεις, Θεέ, τους δούλους σου, εμάς.</p>
<p>Κεντζιμιζ κάλματη έχτιάρ όλτούκ, σιτμάγιαν ταλακτάν σαραρτήκ σολτούκ, κιούλ κυπί πενζιμηζ άγβαγιά τοντούκ, ναχάκ γιερέ πιζιέρ χέπ κουρπάν όλτούκ.¹⁶</p>	<p>Φύγαν οι νέοι μας, μείναμε μόνο γέρο. Ελονοσία και ίκτερος μας πλάκωσε, τα πρόσωπα σαν ρόδο που μαράθηκε. Βάλτος, τόπος κακό! Μας σκότωσε.</p>

Όσοι απέμειναν, μετέτρεψαν τον αφιλόξενο τόπο σε οικείο, δικό τους τόπο, διαμέσου του παρελθόντος και των συμβόλων τους, που υλοποιούνταν ως εκκλησία, σχολείο και κτίρια συναφή για την επαναλειτουργία των θεσμών που είχαν στα χώματα της παλιάς πατρίδας.¹⁷ Ίδρυσαν τη νέα πατρίδα, τη Νέα Καρβάλη.

Οι στίχοι του Τσεκμέζογλου αποτυπώνουν τα βάσανα των συμπατριωτών του, οι οποίοι ξεριζωμένοι από τον γενέθλιο τόπο, άστεγοι, με το αφόρητο, εξουθενωτικό βάρος μιας τραγικής συμφοράς, της υποχρεωτικής ανταλλαγής, αγωνίζονται να επιζήσουν μέσα στα έλη και να δημιουργήσουν καινούργιες ρίζες. Μαρτυρία που συμπλέει με τις αντίστοιχες που απόκεινται στο Αρχείο Προφορικής Παράδοσης του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Η καταγεγραμμένη μνήμη και οι στίχοι καθίστανται πηγές πληροφοριών όχι τόσο για

16. Balta, *Gerçi Rum İsek de*, 81.

17. Σχετικά με τις διαδικασίες που υιοθέτησαν οι ανταλλάξιμοι πρόσφυγες για την εγκατάστασή τους στον νέο τόπο που τους δόθηκε ή επέλεξαν στην Ελλάδα, ουσιαστικά ανασυστήνοντας στο μέτρο του δυνατού την πατρίδα που άφησαν πίσω τους, βλ. Βάσω Στελλάκου, «Οι πρόσφυγες της Καππαδοκίας στην Ελλάδα: κοινωνικές, πολιτισμικές και λειτουργικές διαστάσεις στην σχέση ανθρώπου και δομημένου περιβάλλοντος» (αδημ. διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Μυτιλήνη 1999).

την ανασύσταση της ιστορίας του προσφυγικού ζητήματος όσο για να αναδειχθούν οι εικόνες και τα σύμβολα της προσφυγικής ταυτότητας και των προσλήψεών της.

Η μικρή μπροσούρα του Τσεκμέζογλου κλείνει με ένα ποίημα 18 τετράστιχων που τιτλοφορείται «Gülüşlü» [Με χαμόγελο]. Ο τίτλος είναι ενδεικτικός. Οι στίχοι του εμφορούνται από αισιοδοξία για τη νέα ζωή που αρχίζει μετά από ταλαιπωρίες ετών στην καινούργια πατρίδα. Χτίστηκαν σπίτια, όχι όμως όπως θα έπρεπε να κατασκευαστούν, και στους στίχους τούτο καταγγέλλεται:

Έπιτροπή κηττή πασλατή έβλέρ έπιγη γιετηλέρ τογυματή τενλέρ ταβανσήζ πετονσούζ πέκ τζόκτουρ έβλέρ χέπ γικιλατζάκ γιακήντηρ κουνλέρ. ¹⁸	Έφυγε η επιτροπή και τους έπιασε προκοπή. Έλεγαν πως φάγανε και ένα σωρό λεφτά. Σπίτια χωρίς θεμέλια κι άλλα δίχως σκεπή. Θα πέσουν! Αχ!! Οι μέρες δεν είναι μακριά.
--	---

Έχτισαν την εκκλησία, το σχολείο τους, εξέλεξαν τους κοινοτικούς τους άρχοντες, που θα διευθετήσουν τα ζητήματα της κοινής ζωής τους στη νέα πατρίδα, τη Νέα Καρβάλη. Η νέα ζωή λοιπόν πρέπει να αρχίσει με χαμόγελο.

Ανάμεσα στα δύο τουρκόφωνα έπη ο Τσεκμέζογλου παραθέτει και ένα ελληνικό ποίημα, αποτελούμενο από 16 στροφές με στίχους γραμμένους σε ατελή, φτωχά ελληνικά, με λάθη ορθογραφικά, συντακτικά και φραστικά. Δεν φέρει τίτλο. Παραθέτω ενδεικτικά ορισμένους στίχους. Πρόκειται για μια συγκινητική προσπάθεια του τουρκόφωνου Κοσμά Τζεκμέζογλου να μιλήσει για τα βάσανα των ανταλλαξιμων στην ελληνική γλώσσα, την οποία δύσκολα μαθαίνουν οι τουρκόφωνοι πρόσφυγες, όπως ομολογεί στον στίχο «Ρούμτζα κουνουσμαγιά ντονμέζ διλλερί» [Δεν γυρνάει η γλώσσα μας να μιλήσουμε ελληνικά].

18. Τσεκμέζογλου, *Τὰ τραγούδια τῆς Νέας καὶ Παλαιᾶς Καρβάλης*, 18.

Τὰ ἰδικὰ μας τὰ νεκρὰ
 σὲ ἄλλους δὲν τὸν νοιάζουν,
 πῆρε ὁ χάρος τὸν μπαμπά τους
 μὰνα καὶ παιδιὰ τοῦ φωνάζουν.

Ἔχω πολλὰ νὰ γράψω
 καὶ ἡ πέννα μου δὲν γράφει.
 Θυμήθηκα κι ἐγὼ τὸν πόνο μου
 καὶ ἄρχισα νὰ κλάψω.

Κοσμάς Τσεκμέζογλου
 Καρβαλιώτης

Διακρίνεται στους στίχους η άκρως συνειδητή προσπάθεια του επήλυδος τουρκόφωνου Ρωμιού να προσεγγίσει και να επικοινωνήσει με τον Ελλαδίτη ομόθρησκο και, διά της ανταλλαγής, στο εξής, συμπατριώτη του, με αυτόν που πλέον θα συμβιώνει. Επιχειρεί να τους κάνει κοινωνούς των όσων περνά στη νέα πατρίδα, την Ελλάδα, να τους δώσει να καταλάβουν τα βάσανα της προσφυγιάς του, την αρρώστια και το θανατικό που χτύπησε τους συγχωριανούς του με τον ερχομό και την εγκατάστασή τους στον άξενο, ακατάλληλο τόπο. Η σύνταξη στα ελληνικά αυτού του ποιήματος και η ένταξή του στο μικρό τομίδιο μαζί με τα δύο άλλα έπη στην τουρκική γλώσσα, συνιστά απόδειξη της επιθυμίας και της προσπάθειας που καταβάλλει ο ανταλλάξιμος Ανατολίτης, προκειμένου να αφομοιωθεί στη νέα πατρίδα.

*

Το τρίτο έπος, από το οποίο διασώζονται μόνο τα είκοσι από τα εβδομήντα αρχικά τετράστιχα, είναι έργο του «Ομήρου», παρατσούκλι του τουρκόφωνου πρόσφυγα Ιωάννη Παπαδόπουλου (ή Ιωάννη Χαραλάμπογλου) από το Προκόπι της Καππαδοκίας.¹⁹ Τον λαϊκό αυτόν ποιητή ανακάλυψε ο Ευγένιος Δαλέζιος (Eugène Dalleggio) στο Μακρυμάλλι της Εύβοιας, κατά την αποστολή

19. Βιογραφικά στοιχεία και το έργο του λαϊκού Προκοπιώτη ποιητή, στο Evangelia Balta και Niki Stavridi, «Poèmes karamanlis d'Homirois réfugié d'Ürgüp (Macrimalli d' Eubée 1956)», στο Balta, *Karamanlidika Legacies*, 81-106.

που πραγματοποίησε στα προσφυγικά χωριά του νησιού το 1956 με εντολή της Μέλπως Μερλιέ, ιδρύτριας και διευθύντριας του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Είχε σταλεί να συγκεντρώσει караμανλιδικά βιβλία για τους επόμενους τόμους της караμανλιδικής βιβλιογραφίας που είχαν αναλάβει να συνθέσουν με τον πατέρα Σεβεριέν Σαλαβίλ (Sévérien Salaville).²⁰ Κατά την περιοδεία του στην Εύβοια είχε ακούσει γυναίκες να τραγουδούν «Την Ανταλλαγή του Προκοπιού», ένα λυρικό, γεμάτο μελαγχολία, τραγούδι. Τους στίχους του είχε γράψει ο «Όμηρος», όπως αποκαλούσαν τον τουρκόφωνο δημιουργό οι συμπατριώτες του. Σταχυολογώ και μεταφέρω σχετικές πληροφορίες του Δαλέζιου από εκθέσεις εκείνης της αποστολής του στην Εύβοια, οι οποίες εναπόκεινται σήμερα στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών και στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη:²¹

Homiros, tel un ménestrel du Moyen Âge, chante ses vers de mémoire sur des airs turcs. Mais depuis quelque temps sa mémoire s'est beaucoup affaiblie. À cause aussi de l'asthme dont il souffre depuis son enfance, il ne peut supporter un travail continu. Le chant des «Échangeables d'Ürgüb» se composait à l'origine de soixante-dix strophes, le poète ne se rappelle plus qu'une vingtaine. Tout ceci fait que l'œuvre poétique d'Homiros se réduit à treize chants qui publiés formeraient une plaquette. Devant l'insuccès d'un enregistrement au magnétophone que je n'ai pu réussir, j'ai pu convaincre Homiros d'écrire ses

20. Sévérien Salaville και Eugène Dalleggio, *Karamanlidika: bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs*, τ. I-III (Athènes 1958-1974). Η βιβλιογράφηση των караμανλιδικών εντύπων συνεχίστηκε με άλλους τρεις τόμους: Evangelia Balta, *Karamanlidika: Additions (1584-1900)* (Αθήνα 1987)· Balta, *Karamanlidika: XXe siècle* και Balta, *Karamanlidika: nouvelles additions et compléments*. Κυκλοφόρησε και ο πρώτος τόμος της αναθεωρημένης караμανλιδικής βιβλιογραφίας που καλύπτει την παραγωγή από το 1718 έως το 1839. Βλ. Sévérien Salaville, Eugène Dalleggio και Evangelia Balta, *Karamanlıca Kitaplar, Yunan Harflerle Türkçe Eserlerin Çözümlemeli Bibliyografyası*, Evangelia Balta (επιμ.), *Karamanlidika: bibliographie analytique d'ouvrages en langue turque imprimés en caractères grecs*, τ. I: 1718-1839 (İstanbul 2018).

21. Για τις εκθέσεις του Eugène Dalleggio σχετικά με την αποστολή του στην Εύβοια το 1956, βλ. Evangelia Balta (επιμ.), *Reliques de l'Empire Ottoman: Eugène Dalleggio à la recherche de publications karamanlies* (Istanbul 2011), 21-74.

chants. Le manuscrit intitulé «Livre des distiques» est déposé à la bibliothèque du Centre d'Études d'Asie Mineure de Melpo Merlier, à Athènes.²²

Χάρη στον Δαλέζιο διασώθηκε ένα μέρος της ποιητικής παραγωγής του Προκοπιανού Ομήρου. Το χειρόγραφό του με τον γαλλικό τίτλο «Livre des couplets», τίτλος που δόθηκε από τον Ε. Δαλέζιο εναπόκειται στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών και περιλαμβάνει 11 τραγούδια, με πρώτο στη σειρά το «Μουπατελέ Πεϊτλερί».²³ Τα είκοσι τετράστιχα του ποιήματος είναι θρήνος για το Προκόπι που άφησαν πίσω τους οι Ρωμιοί κάτοικοί του και του οποίου τις ομορφιές δεν θα ξαναδούν ποτέ. Παραθέτω ορισμένους στίχους:

Μουπατελέ Πεϊτλερί	Στίχοι για την ανταλλαγή
1. Ούρκουπ σενίγγ πір τουμάν βάρ πασηγγτά ἄχτημ καλτή τοπραγγηγτά τασηγγτά πір πέν τεγίλ τζούμλε ἄλεμ πασηγντά γιαντήμ Ουρκίπ γιαντήμ κιτιγίμ γάιρι πір ταχί κιριγέ τονέμεμ γάιρι.	1. Προκόπι! Απ' την κορφή σου βγαίνει καπνός. Η λύπη μου έμεινε εκεί πάνω στην πέτρα όχι μόνο η δική μου, αλλά ολωνών. Προκόπι, φεύγω και καίγεται η ψυχή μου, να γυρίσω πίσω δεν μπορώ.
2. Καϊσει ταγηντά πір τουμάν θουθέρ Ούρκουπ έβλεριντέ πάι κουσλάρ όθέρ πιζέ πού άιρηλήκ όλομτεν πετέρ άμάν άλλάχ νέτιρ πιζιμ χαλιμιζ γιονάν ταγλαρηγντά καλτή όλουμούζ.	2. Καπνός ανεβαίνει από της Καισάρειας το βουνό, στα σπίτια του Προκοπιού κλαίνει οι κουκουβάγιες. Χειρότερο από θάνατος ετούτο το φευγιά. Θεέ μου, τι έγινε και φτάσαμε ως εδώ; Στα βουνά της Ελλάδας τα κόκαλά μας να αφήσουμε.

22. Ό.π., 58. Μτφρ.: «Ο Όμηρος, όπως ένας μεσαιωνικός τροβαδούρος, τραγουδάει τους στίχους του από μνήμης πάνω σε τουρκικές μελωδίες. Αλλά εδώ και αρκετό καιρό, η μνήμη του γίνεται όλο και πιο αδύναμη. Το άσθμα, από το οποίο πάσχει από την παιδική του ηλικία, δεν του επιτρέπει να δουλεύει συνεχώς. Το τραγούδι “Οι Ανταλλάξιμοι του Ürgüb” αποτελούνταν αρχικά από εβδομήντα στροφές, αλλά ο ποιητής μπορεί να θυμηθεί γύρω στις είκοσι. Όλα αυτά σημαίνουν ότι το ποιητικό έργο του Ομήρου έχει περιοριστεί σε δεκατρία τραγούδια, τα οποία, αν εκδίδονταν, θα αποτελούσαν ένα βιβλιαράκι. Επειδή δεν μπόρεσα να κάνω μια επιτυχημένη μαγνητοφώνηση, κατάφερα να πείσω τον Όμηρο να καταγράψει τα τραγούδια του. Το χειρόγραφο με τίτλο «Βιβλίο “των Διστίχων”» εναπόκειται στη βιβλιοθήκη του Κέντρου Μικρασιατικών Μελετών της Μέλπως Μερλιέ στην Αθήνα».

23. Τα τραγούδια μεταγράφηκαν σε λατινικό αλφάβητο και παρουσιάζονται σχολιασμένα στη μελέτη των Balta και Stavridi, «Roèmes karamanlis d'Homiros», 90-105.

<p>3. Μουπατελέ πορουλαρή τζαληντή πιρτέν πιρέ έλλερμιζ άληντή Λοζάν κονφρανσηντάν έμίρ βεριλτι Πιαζηλάρ γιαζηλήτ ή γάιρι ποζουμάζ Φιρμάν πογιούκ γερτέν “πουνά τούρ” όλμάζ.</p>	<p>3. Της ανταλλαγής ήχησαν οι σειρήνες. Από τα χέρια μας με μιας εχάθηκαν τα πάντα. Φιρμάνι έβγαλαν στη Λωζάννη οι αφέντες. Ό,τι γράφει, δεν ξεγράφει, είναι διαταγή. Στα κουβέρνα τα μεγάλα πώς να κάνεις αλλαγή.</p>
--	---

*

Ένα παρόμοιο *destan* με αυτό που συνέθεσε ο «Όμηρος» για την Έξοδο από το Ürgüç, είναι αυτό του παπα-Αρχάγγελου, ιερέα του χωριού Ανταβάλ. Βρέθηκε ως χειρόγραφο και δημοσιεύτηκε πρόσφατα από τον William Stroebel.²⁴ Φέρει τον τίτλο “Ανδαβάλ καριεσί ιτζούν διουζιουλέν δεσδάν” (*Andaval karyesi izün düzülen desdan* / Έπος για το χωριό Ανταβάλ). Στους στίχους του ο παπα-Αρχάγγελος αναφέρεται στον αιφνιδιασμό τους από το νέο της ανταλλαγής και περιγράφει το χωριό που έπρεπε να εγκαταλειφθεί, την εκκλησία, τα σπίτια, τα χωράφια των Ρωμιών κατοίκων που περνούσαν πλέον στα χέρια των Τούρκων.

<p>9. Ίνανμάζδηκ πír σενέδιρ σιοζιουνέ κιμί παγρήν βουρούρ κιμί διζινέ κιμί όγλουν άγλάρ κιμί κήζηνα χίτζ κιόρμεδικ πιογλεσινί νεϊλέγιμ.</p>	<p>9. Έναν χρόνο τις φήμες δεν πιστεύαμε. [Ήρθε η διαταγή] και κάποιοι θρηνούσαν γοερά μαύρα δάκρυα γιοί και κόρες χύνανε Τέτοιο κακό δεν ξανάδαμε, τα χάσαμε!</p>
<p>26. Άτζηγ έλιγιζι τούρουγ δοβαγια διοντερσιν φικριγι γενι σιλαγια σητκηλά νιαζή έδιν μεβλαγια ουνούδουν βατανή γαίρη νεϊλέγιμ.</p>	<p>26. Γονατίστε και προσευχηθείτε στρέψτε τον νου σας στη νέα πατρίδα Προσευχηθείτε στον Κύριο με καθαρή ψυχή Ξεχάστε την πατρίδα! Τι άλλο μπορεί να γίνει;</p>

*

Τέλος, θα αναφερθώ σύντομα σε μια ομάδα είκοσι πέντε ποιημάτων που δημοσιεύτηκαν στη βραχύβια τουρκόφωνη εφημερίδα *Μουχατζήρ Σεδαση* / *Προ-*

24. William Stroebel, «Longhand Lines of Flight: Cataloging Displacement in a Karamanli Refugee’s Commonplace Book», *Publications of the Modern Language Association of America (PMLA)*, 136 /2 (2021), 190-212.

σφυγική Φωνή κατά τα έτη 1924-1925. Η εφημερίδα συνιστούσε έως το 1927 πηγή πληροφόρησης και βήμα αιτημάτων των τουρκόφωνων και λοιπών προσφύγων της Ανατολής. Τα είκοσι πέντε αυτά ποιήματα –τόσα βρέθηκαν στους τόμους της εφημερίδας που διασώθηκαν στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος– εκδόθηκαν το 2016, σχολιασμένα και συνοδευόμενα από αγγλική μετάφραση, σε μια ανθολογία που τιτλοφορούνταν «Muhacıname».²⁵ Οι στίχοι τους αποτυπώνουν τα βάσανα ανθρώπων, οι οποίοι, ξεριζωμένοι, με την ταυτότητα του πρόσφυγα, προσπαθούν να ενταχθούν στην εθνική, κοινωνική και πολιτική ζωή της νέας πατρίδας. Άνθρωποι που βρέθηκαν ακούσια στη δίνη εθνικιστικών συγκρούσεων, μιας πολεμικής διαδικασίας που είχε ξεκινήσει υπό άλλες συνθήκες ακριβώς έναν αιώνα νωρίτερα. Ήταν θύματα της τελικής και πιο επώδυνης πράξης, του εθνοτικού διαχωρισμού πληθυσμών και εδαφών μεταξύ του ελληνικού και τουρκικού κράτους. Τα ατομικά δράματα ανάγονται σε αντιπροσωπευτικές εκφράσεις της συλλογικής συμφοράς, σε ομαδικό θρήνο για τον όλεθρο που τους βρήκε. Τα γράφουν στη γλώσσα τους, τα τουρκικά, που αυτοί και οι πρόγονοί τους μιλούσαν στην páτρία γη, και τα δημοσιεύουν στο όργανο που τους αντιπροσωπεύει για να τα μοιραστούν με τους συμπατριώτες τους. Η λαϊκή αυτή ποιητική παραγωγή, ανυπόγραφη στο μεγαλύτερο μέρος της, μιμείται και μερικές φορές δανείζεται στίχους και μοτίβα από τουρκικά έπη που τραγουδούσαν στην πατρίδα, την Ανατολή.

Τα περισσότερα ποιήματα μιλούν για το αδυσώπητο απάνθρωπο παρόν που βιώνουν στη «μητέρα πατρίδα», το οποίο αγωνίζονται να μετατρέψουν σε ανθρώπινο για να στεριώσουν στον νέο τόπο και να τον κάνουν δικό τους *βατάν* [πατρίδα]. Είναι επιτακτικό για την επιβίωσή τους να ανασυγκροτήσουν και να αναπροσαρμόσουν την ταυτότητά τους σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Με την ανταλλαγή η «ελληνορθόδοξη κοινότητα», το προστατευτικό κουκούλι που έδινε ταυτότητα στον Ανατολίτη Ορθόδοξο, αποσυντέθηκε μέσα στην πραγματικότητα του έθνους κράτους, τους ανθρώπους και τους νόμους του, την οικονομία, τον κρατικό μηχανισμό, την πολιτική.

Στους στίχους κατατίθενται τα πάντα. Ο θάνατος και η εξαφάνιση αγαπημένων προσώπων, αρρώστιες, η πείνα, η αναζήτηση στέγης, καλλιεργήσιμης γης και μεροκάματου, η ανικανότητα ενός απροετοίμαστου ελληνικού κράτους να διαχειριστεί τέτοια δυστυχία, οι πολιτικές διαμάχες και τα πολιτικά πά-

25. Balta και Alpan (επιμ.), *Μουχατζήρναμέ*.

θη –τα οποία παρακολουθούν αμήχανοι, άμαθοι στην πολιτικοποιημένη ζωή– οι μικροκομματισμοί, η αναλγησία και η αυθαιρεσία των κρατικών υπαλλήλων κατά την τέλεση των καθηκόντων τους, η άγρια εκμετάλλευση του φτωχού και κατατρεγμένου από τον πλούσιο καιροσκόπο, η καθημερινή αναμέτρηση και οι κάποτε οι άγριες συγκρούσεις με τον γηγενή για το μίρασμα των λιγοστών πόρων, οι υβριστικές επιθέσεις, η καχυποψία και η απαξιοτική συμπεριφορά της ντόπιας κοινωνίας προς τον πρόσφυγα, η οποία καθίσταται γεωμετρικά πολλαπλάσια για τον τουρκόφωνο πρόσφυγα. Αυτές και άλλες, πολλές, βιωμένες καταστάσεις εικονογραφούνται στους στίχους της εφημερίδας *Μουχατζήρ Σεδασή / Προσφυγική Φωνή*. Όλοι οι στίχοι καταλήγουν στον οξύ πόνο που γεννά στον πρόσφυγα η διάψευση της εικόνας για τη μητέρα πατρίδα με την οποία γαλουχήθηκε. Δείχνουν το τραύμα που βιώνουν από την έκθεση στη βία μιας ομοεθνούς κοινωνίας, από τη βίωση της εξορίας μέσα στην Ελλάδα, που χρόνια τους έλεγαν ότι είναι η πραγματική πατρίδα τους.

Ἔει μουχατζήρ, τούρμα ἀγλά ἰμτὰτ γιόκτιρ, κίμσετεν
 Τουρκίατεν, πιζ κοβουλτούκ. Χιτζ καπαχὰτ ἴτμετεν
 Πουρτιμιζτάν, Γιουνὰν τεγιού, Τουρκλέρ πιζι κοβτιλάρ
 Πουρτακινλάρ Τουρκτέν πετὲρ τζουμλεμιζ οὐζτιλέρ
 Χέμ πογτιλάρ, χέμ σοῖτιλάρ, τζόκ περουσὰν ἰττιλέρ,
 Τζανιμιζι, ὀβαλαρά, ἄτζ μεσκιανσιζ ἄττιλάρ.²⁶

Πρόσφυγα, μην κλαις. Βοήθεια δεν βρίσκεις πουθενά.
 Από την Τουρκία χωρίς να φταίμε μας διώξαν μακριά
 «Έλληνες είστε», είπαν και μας πέταξαν από τη φωλιά.
 Εδώ κι από τους Τούρκους χειρότερα τραβάμε.
 Μας πνίξανε, μας γδύσανε, άθλιους μας αφήσανε,
 χωρίς στέγη και τροφή στις ερημιές μας ρίζανε.

26. Το ποίημα δεν φέρει τίτλο. Υπογράφεται με τα αρχικά Ι.Κ. και δημοσιεύτηκε στις 5 Οκτωβρίου 1924. Βλ. σχετικά, Βαλτα και Αλραν (επιμ.) *Μουχατζηρναμέ*, 45-47, 134-136 και 150-151. Ο ποιητής καταγγέλλει τον σφετερισμό των μουσουλμανικών περιουσιών από επιτήδειους ντόπιους, αλλά και κρατικούς υπαλλήλους, και απευθύνει εκκλήσεις στον πρωθυπουργό Θεμιστοκλή Σοφούλη για τη στέγαση των ανταλλαγίμων.

Πολύ σωστά η Ρενέ Χίρσον (Renée Hirschon) σημειώνει ότι ο ξεριζωμός δεν δημιούργησε στους ανταλλαξιμους την αίσθηση του επαναπατρισμού, καθώς η Ανατολή αποτελούσε την πατρίδα τους.²⁷ Συνεπώς βίωσαν την αναγκαστική μετακίνησή τους από την κεντρική Μικρά Ασία στην Ελλάδα ως έξοδο σε ξένη γη. Είναι φανερό εξάλλου από τους στίχους που δημοσιεύουν στην εφημερίδα τους *Μουχατζήρ Σεδασιή / Προσφυγική Φωνή* ότι νιώθουν «εκτός τόπου», θεωρούν τους εαυτούς τους ξένους, γιατί ως ξένους τους φέρονται οι Ελλαδίτες ομοεθνείς τους. Λιτοί στίχοι περιγράφουν πώς γκρεμίστηκε το όραμα που τους είχαν εμψύσει για την πατρίδα Ελλάδα.

Ίκιμίζδε πού βατανίν έβλαδιγιζ δείλιμι[;]
Ίκιμίζδε Γιονανιστανίν έχφαδιγιζ δείλιμι[;]²⁸

Κι οι δυο μας παιδιά μιας πατρίδας δεν είμαστε;
Και οι δυο μας πολίτες της Ελλάδας δεν είμαστε;

*

Έχοντας λοιπόν σχηματίσει μια πρώτη εικόνα, με όσα συνοπτικά αναφέρθηκαν για την ποίηση που έγραψαν οι τουρκόφωνοι πρόσφυγες της ανταλλαγής, δύσκολα θεωρώ ότι κάποιος μπορεί να συμφωνήσει με απόψεις που υποστηρίζουν, και μάλιστα με τρόπο αρκούντως αφοριστικό, την υπεροχή του πεζού λόγου έναντι της ποίησης, για την απόδοση των τραγικών περιπετειών της Μικρασιατικής Καταστροφής και της προσφυγιάς. Πρόκειται καταρχήν για ένα θέμα που χωρά μεγάλη συζήτηση –είναι δύο διαφορετικές τέχνες–, αλλά εδώ θα περιοριστώ σε όσα δηλώνει το κείμενο που ακολουθεί:

Η ανάγκη να αποδοθούν οι τραγικές περιπέτειες του Ελληνισμού σε μια αναπτυγμένη αφήγηση μπορούσε να καλυφθεί μόνο με τον πεζό λόγο. Αντίθετα, ο συνοπτικός, υπαινικτικός και μεταφορικός ποιητικός λόγος, αν και συναισθηματικά ισχυρότερος, υστερεί στη λεπτομερή απεικόνιση των γεγονότων και στην αφήγηση προσωπικών ιστοριών, στη δημιουργία εικόνων ζωής, στην προβολή αυτής της τραγωδίας με καταγγελτικό τρόπο και στη διατήρηση μιας κα-

27. Αντλώ την πληροφορία από την εργασία του Sinan Kalayoglu, «The Greek Muslim Migration: Rethinking the role of Security and Nationalism within the 1923 Compulsory Exchange of Populations between Greece and Turkey» (αδημ. διδ. διατριβή, Bilkent University, Ankara 2004), 51.

28. Στίχοι από το ποίημα «Δεδί κοδού πιτμελί» [Ας σταματήσουν τα λόγια], βλ. Balta και Alpan, *Μουχατζήρναμέ*, 81-83.

θαράς περιγραφής των χαμένων πατρίδων στη μνήμη [...] οι στίχοι δεν δίνουν με ρεαλιστική ακρίβεια το χρονικοτοπικό στίγμα της συμφοράς, αυτό δηλαδή που υπήρξε για αρκετά χρόνια το ζητούμενο.²⁹

Αγνοούν οι φιλόλογοι, λόγω της τουρκικής γλώσσας, όπως ίσως και το σύνολο των ασχολουμένων με τη λογοτεχνία της Μικρασιατικής Καταστροφής, την ποίηση των τουρκόφωνων προσφύγων Ρωμιών. Αποφαίνονται αποκλειστικά, λοιπόν, με βάση την ελληνόφωνη ποιητική δημιουργία, αυτήν που συγκέντρωσε η ανθολογία *Θρήνοι και παινέματα* (1988) των Απόστολου και Καίτης Μαγγανάρη, από την οποία όμως λείπουν ποιήματα σαν τον «Τουρκομερίτη» του Κερκυραίου Σπύρου Νικοκάβουρα.³⁰ Όπως δηλώνεται και στον τίτλο της ανθολογίας, περιλαμβάνονται σε αυτήν ποιήματα που θρηνούν και υμνούν τις «χαμένες πατρίδες». Εξάλλου είναι λίγα όσα μιλούν για τη φυγή και την εγκατάσταση στην άγνωστη Ελλάδα. Ελάχιστα επίσης όσα δίνουν το κλίμα της εποχής με εικόνες του πλήθους να θρηνεί τους νεκρούς του, να αναζητά χαμένους συγγενείς, να ψάχνει απελπισμένα στέγη και δουλειά για να ζήσει στον νέο τόπο. Κι ακόμη σπανιότεροι είναι οι στίχοι που δηλώνουν την ανάγκη ηθικής συμπαράστασης από τον «όμαιμο» Ελλαδίτη. Αυτά τα λιγοστά ποιήματα αναμφισβήτητα ξεχωρίζουν και ως λογοτεχνία αλλά και ως κοινωνικός προβληματισμός και δεν υστερούν από τον αντίστοιχης ποιότητας πεζό λόγο.

29. Έρη Σταυροπούλου, «Πρόσφυγες και λογοτεχνία», στο *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22* (Αθήνα 2006), 60.

30. Σπύρος Νικοκάβουρας, *Ποιητικά έργα* (Κέρκυρα 1925), 37. Μιλά για έναν τουρκόφωνο πρόσφυγα που θρηνούσε μόνος του τα βράδια στα καπηλειά της Κέρκυρας, πνίγοντας τον πόνο του στο κρασί, απελπισμένος για τον χαμό της κόρης του Λενιώς στην ανταλλαγή των πληθυσμών. Το ποίημα δημοσιεύτηκε και στην εφημερίδα *Ἐλεύθερο Βῆμα*, 2 Απριλίου 1925. Στην ίδια εφημερίδα ο τουρκομαθής Κωνσταντινουπολίτης Νικηφόρος Μοσχόπουλος, μεταφραστής στο Υπουργείο Εξωτερικών, θα δημοσιεύσει πύρινα άρθρα κατά των τουρκόφωνων προσφύγων (*Ἐλεύθερο Βῆμα*, 15 Ιουνίου 1925), που συνέχιζαν να μιλούν εν μέσω Αθηνών τη γλώσσα των εχθρών: «Διατρέχομεν ἕνα νέον σοβαρώτατον κίνδυνον, τὸν ὁποῖον ὀφείλομεν νὰ προλάβωμεν προτοῦ γίνῃ ἀναπόφευκτος: τὸν κίνδυνον ν' ἀποκτήσωμεν μέσα στὴν καρδιὰν τῆς Ἑλλάδος μυριάδας μυριάδων Τουρκοφώνων Ἑλλήνων. Ἔως τώρα εἶχαμεν τὴν τρομερὴν πληγὴν τῶν Ἀλβανοφώνων χωρικῶν μας, οἱ ὅποιοι ἂν καὶ ἤξεύρουσαν πολὺ καλὰ Ἑλληνικὰ ἐννοοῦν νὰ συνεννοοῦνται εἰς μίαν παρεφθαρμένην Ἀλβανικὴν. Ἦδη περιφερόμενοι εἰς τὰ μεγαλύτερα κέντρα τῆς Ἑλλάδος, μέσα εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν πρωτεύουσαν ἀκούομεν δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τὴν γλῶσσαν τῶν φονέων τῆς Σμύρνης».

Σε αυτήν την σπάνια κατηγορία εντάσσεται η τουρκόφωνη ποιητική παραγωγή για την ανταλλαγή.

Παραθέτω το εκπληκτικό πεζό του Κώστα Καρυωτάκη, με τον τίτλο «Ένας πρακτικός θάνατος»,³¹ το οποίο έγραψε όταν, ως δημόσιος υπάλληλος το 1923-1924, βρέθηκε να εργάζεται για την αποκατάσταση Μικρασιατών προσφύγων. Θέλοντας να δείξω ότι η ποίηση διόλου δεν «υστερεί στη λεπτομερή απεικόνιση των γεγονότων και στην αφήγηση προσωπικών ιστοριών, στη δημιουργία εικόνων ζωής, στην προβολή αυτής της τραγωδίας με καταγγελτικό τρόπο» το παραβάλλω με ένα караμανλίδικο ποίημα της εφημερίδας *Μουχατζήρ Σεδασή / Προσφυγική Φωνή*, το οποίο φέρει τον τίτλο «Ποὺ κιὸν κίδ, γιάριν κιέλ! Τζιρκίν μουχατζήρ καδινίν ναμεσί» [Πήγαινε! Έλα αύριο. Γράμμα μιας άσχημης προσφυγοπούλας].³² Και τα δύο λογοτεχνικά κείμενα αναφέρονται στον αγώνα δύο γυναικών που προσφεύγουν στα Γραφεία Εποπτείας Εγκαταστάσεως Προσφύγων προσπαθώντας να εξασφαλίσουν την πολυπόθητη στέγη.

ΕΝΑΣ ΠΡΑΚΤΙΚΟΣ ΘΑΝΑΤΟΣ

Δέν ξέρω τί φοροῦσε στο κεφάλι. Τὰ ρούχα της δέν εἶχαν οὔτε σχῆμα οὔτε χρώμα. Ἐμπήκε στο γραφεῖο κρατώντας στήν ἀγκαλιὰ δυὸ παιδιὰ καὶ σέρνοντας τέσσερα. Καθένα ἔκλαιγε ἢ ἐφώναζε μὲ ιδιαίτερο τρόπο. Ἄλλο τραβοῦσε τὸ φουστάνι της, ἄλλο τὰ μαλλιά της. Ἐνα ἀγόρι ὡς τριῶν χρονῶν ἔτρεμε μὲ κάτι παράξενα ἀναφιλητά, χωρὶς νὰ κλαίῃ. Ὅλα μαζί φριχτὴ συμφωνία ἐκοίταζαν τὴ μητέρα τους ὅπως οἱ μουσικοὶ τὸ μαέστρο. Αὐτὴ ὅμως εἶχε ξεχάσει τὴν παρτιτούρα της σ' ἓνα κομψὸ γραφειάκι ἀπὸ acajou.

Στάθηκε μπροστὰ μας μὲ ὀρθάνοιχτα μάτια. Κάτι σὰν ψεύτικο γέλιο, μιὰ γκριμάτσα οἴκτου πρὸς τὸν ἑαυτὸ της, ἐξηγοῦσε τὰ λόγια της. Ἦταν Ἀρμένισσα. Ὁ ἄντρας της ἐπέθανε σ' ἓνα χωριό, κ' ἦρθε ἀπὸ κεῖ ζητώντας ψωμί γιὰ τὰ παιδιὰ της. Τώρα παρακαλοῦσε νὰ στεγασθεῖ. Κάποιος ποὺ ἤξερε τὴ γλῶσσα της τῆς εἶπε ὅτι δέν ὑπῆρχε πουθενὰ θέσις. Καὶ καθὼς δέν ἤθελε νὰ καταλάβει,

31. Το κείμενο του Κώστα Καρυωτάκη παρατίθεται από τη Χάας, «The Poetic Response to the Asia Minor Disaster», 219-220.

32. Βλ. Balta και Aİran, *Μουχατζήρναμέ*, 33-35, 135 και 149. Η μετάφρασή μου στα ελληνικά προσπαθεί να αποδώσει, όσο γίνεται, πιστά τον τουρκικό στίχο και, για να κρατήσει το μέτρο και την τονικότητα του, αγωνίζεται να ισορροπήσει πάνω στη στιχουργική φόρμα του σονέτου.

τὴν ἔβγαλαν ἔξω στὸ διάδρομο. Ἔμεινε ξαπλωμένη μὲ τὰ παιδιά της ὡς τὸ μεσημέρι. Τὴν ἄλλη μέρα, ἡ ἴδια ἱστορία. Ἦρθε πολλὲς φορὲς ἀκόμη.

Ἐπιτέλους τὴν ἔριξαν σὲ μία ἀποθήκη. Τριάντα οἰκογένειες προσφύγων ποὺ ἔμεναν ἐκειμέσα εἶχαν χωρίσει τὰ νοικοκυριά τους πρόχειρα, μὲ φανταστικοὺς τοίχους. Μπόγοι, κασέλες, κουβέρτες ἀπλωμένες, ξύλα βαλμένα στὴ γραμμὴ, ἐσχημάτιζαν τετράγωνα, τὰ μαχητικὰ τετράγωνα τῆς τελευταίας ἀμύνης. Σ' αὐτὲς τὶς φωλιὲς ἀκίνητοῦσαν ἢ ἐσάλεuan πένθιμα σκιὲς ἀνθρώπων. Τρεῖς τρεῖς, πέντε πέντε, σκορπισμένοι ἀνάμεσα σὲ ρυπαρὰ ροῦχα καὶ ὑπολείμματα ἐπίπλων, ἦταν σὰ νὰ ψιθύριζαν παραμύθια ἢ νὰ προσπαθοῦσαν σιγὰ ν' ἀποτινάξουν τὸ σκοτάδι.

Τώρα ἡ ἀποθήκη φωτίζεται ἀπὸ ἓνα κερί. Κάποιο δέμα τυλιγμένο μὲ καθαρὸ ἄσπρο πανὶ ἔχει τοποθετηθεῖ προσεκτικά, κάθετα πρὸς τὸν τοῖχο, χάμου. Εἶναι τὸ μικρότερο ἀπὸ τὰ ἔξι παιδιά τῆς Ἀρμένισσας, ποὺ πέθανε λίγες ὥρες μετὰ τὴν ἐγκατάστασή τους. Τ' ἀδέλφια του παίζουν ἔξω στὸν ἥλιο. Ἡ μητέρα, ξαλαφρωμένη, παραστέκει γιὰ τελευταία φορὰ τὸ μωρὸ της. Οἱ ἄλλες γυναῖκες τὴ μακαρίζουν, γιατί θὰ μπορέσει ἀπὸ αὔριο νὰ πιάσει δουλειά. Εἶναι σχεδὸν εὐτυχής. Καὶ ὁ νεκρὸς ἀκόμη περιμένει μὲ τόση ἀξιοπρέπεια...

<i>Ποὺ κιὸν κίδ, γιάριν κιέλ! Τζικρὶν μουχατζήρ καδινὶν ναμεσί</i>	<i>Πήγαυε! Ἐλα αὔριο! Γράμμα μιας ἀσχημης προσφυγοπούλας</i>
Καρισὶ κιοζὲλ ὄλὰν κιοριρ ἰσινὶ Ὅλμαγιαν δελπεδερ σικάρ δισινὶ. Πονὰν μεμουρλαρὶ πιλοῦρ ἰσινὶ Τζικρινὲ διρλέρ (ἔλα αὔριον).	Ἄν ἡ κυρά εἶν' ὀμορφη, τελειώνει ἡ δουλειά. Ἀλλὰ ἂν εἶν' ἀσχημοῦλα, χρειάζεται κουράγιο. Ὁ Ἕλληνας ὁ ελεγκτής ξέρει καλά τι κάνει. Στὴν ἀσχημη θα πει: «Κυρά μου, ἔλα αὔριο».
Κιοζὲλ κιορτίκτζε τζανδὰν σεβερλέρ Δουσιὲν ἰσλερινὶ χέμαν κιορουρλέρ Ποὺ κπιλερὲ (ἔλα αὔριον) ἄσλα δεμεζλέρ.	Σὰν βλέπουν ὀμορφες αγαλλιάζει ἡ ψυχὴ, κάνουν ἀμέσως ὅ,τι τους ζητοῦν. Σ' αὐτὲς τὶς κούκλες, ποτὲ δε λένε: «Αὔριο εσύ».
Τσιρκὶν δελπεδερὲ δερλέρ πὲκ ἐγι Κιοζλερι τζαγιριρλάρ κελσὶν ἰλερὴ Βεριρλέρ δόρδ κιοζὶ κοτζὰ πὶρ ἐβί.	Στὴν ἀσχημη κι ἀφρόντιστη λένε ἓνα ξερό «καλά». Στὶς ὀμορφες γνέφουν νὰ ῥθουνε πιο κοντὰ καὶ τὶς χαρίζουνε τεσσάρὶ με πελώριο οντὰ.
Φερδασὶ κιὸν κιδερ δουρούρδα δουρούρ Γίνε κιοζὲλ κελοῦρ ἰσινὶ κιορούρ. Μεμουρ τζικρινὶ κιοριρ χιτετὲ κελουρ Δερ τζικρινὲ Κυρά μου, ἔλα αὔριον.	Τὴν επομένη ἡ ἀσχημη καὶ πάλι στὴν ουρά. Ἐρχεται καὶ ἡ ὀμορφη μες τὴν τρελή χαρά. Κι ὁ υπάλληλος με νεῦρα στὴν ἔρμη ἀσχημοῦλα: «Κυρά μου, τι εἶπαμε; Αὔριο, ἔχω δουλειά».

<p>Ούτζουντζι κιούν κιδερ γινέδε όγλέ Άνκλαδιρ τζικριν σολγέδε σολγέ. Κιοζέλ ισινι κιορούρ όγλέδε όγλέ Γινε δερλέρ τζικρινέ έλα <i>αύριον</i>.</p>	<p>Την τρίτη μέρα τα ίδια και τα ίδια. Βλέπει η άσχημη, δεν γίνεται δουλειά. Η όμορφη μια χαρά τα πάει με τα στολίδια. Στην άλλη έρμη, όμως, «<i>Αύριο έλα κυρά</i>».</p>
<p>Νέ <i>αύριον</i> τουκενιρ Νέ <i>μεθαύριον</i> Ζαβαλι μουχατζηρλάρ όλμίστιρ διλχούν. Σιρά κελμεγιετζέκμι πιζέδε πιρ κιούν[;] Πιζδε όνλαρά διετζέγιζ έλα <i>αύριον</i>.</p>	<p>Το <i>αύριο</i> και <i>μεθαύριο</i> ποτέ του δεν τελειώνει. Έρμοι πρόσφυγες, πόσο η απονιά πληγώνει. Ε, δεν είναι; θα 'ρθει κι δική μας η σειρά. Τότε θα τους πούμε και εμείς: «<i>Αύριο ξανά</i>».</p>
<p>Πακαλίμ κολάιμι πιρ άνκλασινλάρ Μουχατζηρλεριν νέ τζεκτιγινι πιλσινλέρ. Σιρά όνλαρινδιρ χέμαν κιουλσινλέρ Ζεμανινδά πιζδε όνλαρά διετζέγιζ έλα <i>αύριον</i>.</p>	<p>Να δούμε τότε μήπως νιώσουνε τι βάσανα έχουν οι πρόσφυγες περάσει. <i>Μεθαύριο</i> θα 'ρθει η σειρά μας να γελάσουμε. Θα πούμε κι εμείς σ' αυτούς: «<i>Αύριο να 'ρθεις!</i>».</p>
<p>Τεχαμούλ όλινμάζ πόγλε ισλερέ Μερχαμέτ γιόκτιρ σίμιδι πιζλερέ. Έμανέτ όλδοούκ πογλέ πιζ ρεϊσλερέ Κιούν κελετζέκ διετζέγιζ έλα <i>αύριον</i>.</p> <p style="text-align: right;">Τσιρκίν</p>	<p>Με το πήγαινε και έλα, δεν γίνεται δουλειά! Για τους πρόσφυγες συμπόνοια δεν υπάρχει πουθενά. Σε κακά χέρια όλοι μας αμανάτι πέσαμε. Θα έρθει η μέρα να φωνάξουμε: «<i>Αύριο είπαμε</i>».</p> <p style="text-align: right;">Η άσχημη</p>

Ο αναγνώστης διαπιστώνει ότι και το στιχούργημα στην τουρκική γλώσσα που υπογράφεται με το ψευδώνυμο «Η άσχημη» παρουσιάζει με εξίσου ρεαλιστική ακρίβεια τη δυστυχία του πρόσφυγα και αποδίδει με την ίδια ευαισθησία καταστάσεις πραγμάτων σαν αυτές που αποτυπώνει η πέννα του κοινωνικού ποιητή, και εδώ πεζογράφου, Κώστα Καρυωτάκη.